

ЖУРНАЛ “ПОСТУП” У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ГАЛИЧИНИ

У статті досліджено ідейно-естетичні засади одного з популярних часописів Галичини початку ХХ століття журналу “Поступ”, що мав виразне релігійно-християнське спрямування, визначено його участь у розвитку сакральної літератури Західної України, а також роль у формуванні національно-духовних основ, етнічних рис “галицьких українців” – невід’ємної складової українського народу.

Ключові слова: журнал “Поступ”, релігійність і національна ідея, християнська література, літературний процес.

В статье исследованы идейно-эстетические основы одного из популярных журналов Галичины начала ХХ века журнала “Поступ”, имевшего выразительное религиозно-христианское направление, определено его участие в развитии сакральной литературы Западной Украины, а также роль в формировании национально-духовных основ, этнических черт “галицких украинцев” – неотъемлемой составляющей украинского народа.

Ключевые слова: журнал “Поступ”, религиозность и национальная идея, христианская литература, литературный процесс.

In the article the idea-aesthetic basis of one of the popular magazines of Galychyna in the beginning of ХХth century “Postup” which had expressive religious christian direction is examined as well as its participation in the development of the sacred literature of Western Ukraine its role in formation of national-spiritual basis, ethrical features of “Galician Ukrainian” as inseparable part of Ukrainian nation.

Keywords: magazine “Postup”, religioness and national idea, Christian literature, literary process.

У розвитку літературного процесу Західної України періоду міжвоєнн (1914–1941) ще й досі знаходяться художні й літературно-критичні явища, що потребують якщо й не цілковитого переосмислення, то принаймні нового потрактування – контекстуального й аналітично-синтезованого підходу з урахуванням найновіших теоретико-методологічних принципів аналізу. До таких явищ, безумовно, відносимо діяльність журналу “Поступ”, що виник на початку 20-х років і проіснував майже десятиліття (з 1921 до 1930 рр.), впливаючи на розвиток літературно-мистецького процесу Галичини того часу. Літературознавці (Т. Коструба, Б. Романенчук, Г. Лужницький, Л. Рудницький, Т. Салига, М. Ільницький, С. Андрусів, Я. Поліщук, М. Комариця, Л. Гром’як та ін.), які так чи інакше торкалися у своїх дослідженнях проблем творчого побутування цього часопису, здебільшого зосереджувалися на його функціональ-

ності в контексті національно-духовного та літературно-мистецького соціуму періоду міжвоєнн. При цьому дослідники зазначали, що “Поступ” як періодичне видання цілковито вписувався до координат нового на той час християнського руху, який охопив ледь не всю Європу, стаючи геокультурним модулем національної самоідентичності та самоцінності. Зрештою, “Поступ”, як й інші національно заковані видання Західної України, “незважаючи на політичні й адміністративні утиски польської влади (від конфіскації надрукованих чисел до арештів редакторів), виконував об’єднавчу та комунікативну функції, давав змогу відчутти українському населенню Галичини свою потужну присутність у політичному полі країни – якщо не адміністративну, то принаймні ідеологічну та моральну” [1, с. 5].

Однак, окрім цього усуспільненого чинника виникнення журналу “Поступ”, був ще й інший, суто ідейно-

мистецький. По-перше, не випадковою була сама назва часопису: “це була своєрідна форма дискусії із тими поступовцями, які оголошували релігію перешкодою на шляху інтелектуального розвитку людини та національно-культурного розвитку суспільства, – справедливо зауважує М. Комариця. – Поступ справді відбувся у різних сферах: колишні студенти стали відомими літераторами, науковцями, громадськими діячами, на публікаціях журналу було виховане нове покоління, що здійснило духовний стрибок в українському політично-культурному житті, сам часопис виріс зі “студентського вісника” у поважний “вісник літератури й життя”, ставши предтечею літературно-наукового журналу “Дзвони” [2, с. 5–6].

По-друге, поширений у Західній Україні рух “католицької акції” спричинився до активізації на тамтешніх теренах сакральної літератури й мистецтва загалом. По-третє, серед помітних друкованих органів, що так часто виникали саме в міжвоєнний період, “Поступ” був журналом християнської орієнтації. Вочевидь, не випадково видання цього часопису ініціювали та патрунували члени Марійського Товариства Молоді, організованого о. Йосафатом Маркевичем у 1917 р., котрі згуртувалися навколо журналу й уже через рік уконституювались як група письменників католицької орієнтації “Логос”. “Коли в 1920 р. творилася наша редакція, – згадується у вступній статті від редакції за 1929 р., – було нас тоді вісім абітурієнтів гімназійних 18–20-літніх молодців... “Поступ” і був редагований в католицькому і патріотичному дусі. Ціллю журналу було будити і взивати українську і студентську молодь до одиноко правдивого, на правді Христовій опертого Поступу” (тут і далі зберігаємо авторський правопис. – С. Х.) [3, с. 1].

Під патронатом Марійського Товариства Молоді часопис виходив тільки до 1926 року, змінивши згодом дещо свою орієнтацію: зі “Студентського вісника” став “Вісником літератури і життя” з виразним гетьманським спряму-

ванням. Очевидно, літератори молодшого покоління галицької інтелігенції, котрі гостро відчували занепад літературно-культурного життя після поразки визвольних змагань, не змогли змиритись із занепадом національного духу, патріотизму, духовності, тому взялися за їх активізацію, базуючись на ідеях та основних принципах християнської філософії. Таким чином, релігійність і національна ідея – два основні чинники, які визначали обличчя “Поступу” впродовж усього періоду його існування. І хоч у перших числах журналу зазначалося, що “... наш часопис не є апологетичним органом християнства, ані агітаційним органом якої-небудь партії. Стоїмо, на об’єктивному становищі...” [4, с. 1], проте суспільно-національна заангажованість “Поступу” була очевидною.

Журнал публікував наукові статті, переклади, поетичні, прозові твори (переважно малих форм), бібліографію, рецензії, хроніку. Рубрики мали свої назви, їхня систематизація подавалася на початку кожного річника. Постійними були такі: “Статті програмового, наукового суспільного змісту”, “Зі студентського життя”, “Зі світа”, “Афоризми, оповідання, нариси, новелі”, “Поезія” (правда, протягом 1924–1925 рр. поетичні твори не друкувалися), “Бібліографія”, “Всячина” (де подавалися некрологи, різні повідомлення).

З певною метою акцентування й антиципації було вибрано гасло журналу “Мегалія Айтейте” (Великого бажайте), бо, як указувалось далі у програмній статті, “... бажання великого підносить душу понад буденщину, бажання великого вливає радість сили, сили до витривалости в злиднях і сили до культурної праці” [5, с. 2]. По суті, це гасло цілком свідомо декларувало прагнення до духовного й матеріального зростання, оскільки геокультурний та суспільно-політичний простір у Галичині на початку ХХ ст. був доволі строкатим, нерідко ніс у собі навіть трагічні імпульси. Зчаста молоді вояки, повернувшись із фронтів, таборів для інтернова-

ного українського війська, з польських в'язниць, спрагло бажали здобути нові знання, високу освіту й науку, щоб віддати їх на розбудову національно-духовних інтересів українського народу Галичини. Проте на батьківщині їх здебільшого чекали переслідування, заборони на освіту, активну громадську роботу, зрештою, нові арешти польського окупаційного режиму. Редакція "Поступу" нагадувала сусідній нації, яка знайшла "важкий батіг" на втомлене війною українське студентство, що так часто чинила царська Росія, і навіть Адам Міцкевич сидів у в'язниці, однак це не зламало волелюбних прагнень польського народу. З'ясовуючи взаємозв'язок між патріотизмом і політикою (чим є в релігії милосердя щодо заповіді, тим у політиці є патріотизм щодо закону), журнал захоплювався до боротьби за масові національні права, адже труднощі загартовують, а справедливий гнів робить навіть "з мірних душ" героїв [6, с. 2].

Отож, мета й завдання часопису – формувати свідомого українця-патріота, українця-християнина, з неординарним, сильним, гармонійним, величним характером, прищеплювати молодому поколінню високі цінності, які б змогли стати надійним дороговказом у майбутньому. Звідси й широкий спектр тематичних зацікавлень журналу: це і мовознавство (О. Макарушко "Грека й латина, чи новітні мови?", "Головніші правила нового правопису"), і філософія (Т. Гамартенко "З філософійних проблемів"), і правознавство (Р. Ковшевич "Juris ig norantia poset"), й історія (І. Стефанів "Гетьмани Б. Хмельницький і Іван Мазепа") та ін.

Доречно зазначити, що в редакції журналу "Поступ" працювали такі відомі діячі українського національного відродження, як Г. Лужницький, О.-М. Мох, В. Мельник (В. Лімниченко), П. Сосенко (молодший), А. Монтрезор, Т. Коструба, І. Гладилевич, а виходив він, надто в перші роки свого існування, завдяки діяльності священнослужителів Й. Скру-

тень та І. Назарка. Власне, на сторінках цього часопису пробували свої літературно-художні сили молоді письменники, що, як уже зазначалося, згодом сформуєть літературне угруповання з виразним релігійно-християнським спрямуванням "Логос". Основні ідейно-естетичні засади цього літоб'єднання ґрунтувалися на "опозиції до матеріалізму й комуністичних ідей, на прагненнях діяти й творити згідно з католицькою (вселенською. – С. Х.) етикою, на відмінному розумінні ідеологічного статусу митця" [7, с. 171]. Іншими словами, ідейно-естетичні засади й концепції молодіжного журналу "Поступ" із часом творчо розвивалися Львівським релігійно-християнським літературним угрупованням "Логос", а надто ж редакцією наступника цього часопису журналу "Дзвони".

Майже кожен номер "Поступу" розпочинався редакційною статтею, що виконувала функцію програмної. Вона була сповнена патріотичних закликів, адресувалася кожному свідомому студенту чи просто молодій людині й вимагала роботи над собою, своїм характером відповідно до ідеалу: характер має бути "гармонійним, викінченим і сильним". Ураховуючи ті політичні, ідеологічні ситуації, що склалися у 20-ті роки (бездержавність нації, поділ її між різними країнами, поразка у визвольних змаганнях, занепад духовності, наступ більшовизму), можна зрозуміти виправданість і потребу таких звернень, їхній тон, подекуди різкий і категоричний. Цей пафос пробивається навіть у деяких ювілейних статтях та привітаннях. Так, у вітанні з Новим роком та Різдом Христовим наголошувалося, що оскільки світ при всій хаотичності поглядів поділяється на два світогляди – християнський і поганський, то "вибір мусить бути. Коли не добровільний, так поневольний. Або Христос, віра й любов; або Ваол, зневага і зненависть". Тому завдання часопису: "... 1) освячення себе самого; 2) апостолат нашої ідеї

серед інших... В цих двох річах сенс життя, вартість одиниці, вартість нації”. Майбутнє України “... не в założенні шовіністичної держави і не в клясовій боротьбі, а в сильнім характері святих горожан та в розвитку даних Богом українській нації талантів” [8, с.2].

Для виховання й вироблення “сильних характерів”, “неординарних осіб” публікувалися й перекладні статті чи нариси з німецької, польської, англійської мов (Ор.С. Мердін “Сила волі і щастя”, “Молодь серед непригожих умовин”, Є. Вернер “Charles de Foucauld, святий Сагари”, R.M. V. Bremscheid “У весну життя”, “Лист до молодого приятеля” та ін.). У них подавалися приклади з життя “сильних людей”, котрі самі здобувають усе в житті, протиставлялися розбещеність, розпусне, безмістове життя невірнучих та щастя і радість людини після навернення до Бога. І хоча молодість має бути весела, – указували автори, – провести її потрібно по-християнськи, присвятивши себе Богові. Інакше всі звички, пристрасті, набуті в молодості, заволодіють людиною в старості.

Подібні проблеми піднімали у своїх статтях і галицькі автори, з тією різницею, що вони давали конкретні вказівки, як потрібно діяти молодому ідейному християнинові (П.С. Молодший “Як ідейний студент найкраще переведе феріі”, “Український студент при будові держави”; Й. Скрутень “Виховання і його недомагання”, “О душу нашої молоді”; І. Главич “Гуртова праця” та ін.).

Суто літературознавчих розвідок у “Поступі” небагато. Усі дослідження такого плану складають дві групи: персоналії (Й. Скрутень “Rabindranath Tagore”, Р. Курило “Г.С. Сковорода”, Й. Маркевич “В 60-ті роковини смерти Тараса”, М. Мох “У 50-ті роковини смерти І. Франка” тощо) і статті історико-літературного змісту (Л. Нигрицький “Трагедія одної творчости. Павло Тичина”, “Епілепсія умів (на маргінесі

футуристичної поезії)”, “Католицька сатира в Англії”; К. Лаврінович “Сучасна українська літературна творчість”; Є. Грицак “Український народ (і його поодинокі верстви) в поезіях О. Олеса” та інші). У них обговорювалися проблеми психології, місця й ролі письменника в суспільстві й у літературному процесі, взаємозв’язку літератури й суспільства, наявності світоглядних засад у творчості письменника. Будучи вірними традиціям часопису, деякі дослідники (особливо в ювілейних статтях), указуючи на велич поетів, закликали до “самопобіди” над собою, до вироблення внутрішньої волі, енергії.

Особливий професіоналізм і здатність до ґрунтовних естетичних суджень відчувається в розвідках Я. Гординського та Г. Лужницького (Л. Нигрицького). Концепція Г. Лужницького, а він був одним зі співредакторів журналу й членом об’єднання “Логос”, чітко виявляється в аналізах та оцінках творчості П. Тичини, М. Рильського, у критиці футуристичної поезії, яка трактується як “...бунт слабкої душі, що не знайшла у собі сили для гармонійного з’єднання в одну цілість”. Література, на його думку, повинна бути моральною й приносити читачеві естетичне задоволення, бо тільки цим можна підносити душу читача до Бога; поезія ж має бути своєрідним відбиттям індивідуального світу митця, що спирається на певну філософську систему. Критик заперечував голий дидактизм, заангажованість політикою, високо цінував талант митця.

У системі філософсько-естетичних публікацій “Поступу” особливе місце займає стаття Я. Гординського “В чім лежить вартість католицької літератури?” Констатуючи “духовний переворот”, який стався в Європі на зламі ХІХ – початку ХХ століття, автор зауважує, що “новітній людині не вистарчає вже односторонньо інтелектуалістичної й технічно улаженої річевої (матеріальної. – С. Х.) культури, сухі факти для неї вже надто бездушні – вона тужить за

понадматеріальним, понадчасовим, понадлюдським, вічним” [9, с. 67]. У такій ситуації закономірним є потяг до витворення релігійної літератури, зокрема католицької. Я. Гординський реферує “Листи про католицьку літературу” Лео Вайсмантеля, опубліковані на сторінках берлінського часопису “Das literarische Echo”, у яких ішлося про підстави для об’єктивних критеріїв оцінки такої літератури. Німецький оглядач зауважив парадокс: зі збільшенням релігійної літератури, з потягом людей до чогось ірраціонального падає читацький інтерес до власне католицької літератури. Причину її “неуспіху” він убачав у пристосуванні цієї літератури до “практичного життя”, внаслідок чого “під католицькою чи християнською формою” закладають різноманітні товариства (спортивні, господарські), які навіть “не думають виконувати етичних і моральних установ, що лучаться з іменем християнство”. Саме із цього “починається духовна смерть” [10, с. 68]. Успіх релігійної літератури може забезпечитись тільки тоді, коли “вона буде наскрізь католицька” в широкому філософсько-теологічному розумінні цього поняття, і, що важливо, “естетично заангажованою” у духовному сприйнятті вірян.

“Поступ” дбав про ґрунтовну освіту своїх авторів і читачів, розкривав для них європейський культурологічний контекст і заохочував активістів до творчості в різних жанрах. Надаючи багато місця на сторінках журналу молодим авторам у жанрі малої прози і поезії, часопис водночас розширював горизонти пізнання, публікуючи твори відомих українських поетів і прозаїків, а також класиків – Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Франка. Друкувалися твори й зарубіжних письменників у циклі “З чужих поетів” або “Поезії перекладні і переспівні”. Тут з’явилися поезії О. Блока, М. Лермонтова, Р. Тагора, Д. Мережковського, Г. Гайне, П. Верлена та ін.

Цікавився часопис і книговидавничою справою, що відбивалось як у різноманітній бібліографічній інформації (не тільки про українських, але й зарубіжних авторів), так і в рецензіях на окремі видання. Рецензії стосувалися переважно тих творів, які виходили у видавництвах “Добра книжка” та “Логос”. Акцентацією на певні видання журнал намагався скеровувати читачів у бажане русло, тобто орієнтував у виборі “добрих книжок”, які б прищеплювали певні естетичні смаки, християнський світогляд, патріотичні почуття. “Як любов до Бога є першою і найбільшою заповіддю, в якій міститься все проче, так любов до Батьківщини являється першим і найбільшим обов’язком горожанина; патріотизм є основною чеснотою всіх горожанських чеснот” – такий оцінний критерій “Поступу” [11, с. 30]. Отже, “Бог” і “Батьківщина”. Ці два невіддільні поняття мають бути пріоритетними в кожного молодого громадянина, тільки тоді можна збудувати міцну державу, бо держава без Бога прямує до занепаду.

Як протиставлення ідеальному поняттю про принципи побудови держави, подавалися матеріали про події в більшовицькій Україні. Редакція на основі конкретних матеріалів показувала, до чого призводять ідеї, які базуються не на християнських етичних цінностях, а на матеріалізмі, атеїзмі, бездуховності. Вона при цьому використовувала кожен нагоду, щоб застерігати читачів і проти місцевих комуністів – членів КПЗУ, і проти так званих радяннофілів. Характерно, що авторами таких матеріалів були письменники-логосівці, які вже мали поетичні книжки. Так, В. Мельник під своїм же поетичним псевдонімом Лімниченко, рецензуючи збірку статей “Большевики, жида і Християнство”, писав у 1926 р.: “Майже весь наш загаль по цей бік ризької лінії знаходиться в зачадженій атмосфері. Бо наші часописи день у день широко розводяться над такими справами, як

українізація на Радянській Україні, статистика населення Радянської України, медична допомога робітництву, зміни в складі уряду Р.У. і т. д., а про найголовнішу справу, про душу нашого народу на Р.У. мало що згадують” [12, с. 32]. Проблема духовності людини, плекання її душі була однією з провідних для авторів “Поступу”, її обговорення в аспекті виховання розпочалося на сторінках часопису ще 1924 р. статтею Й. Скрутеня “Виховання і його недомагання”. Тому В. Лімниченко, продовжуючи ці роздуми, далі в рецензії зазначав: “Та хоч би большевики на Р.У. будували золоті гори й мости, то на лихо вони здалися, як хробаки обсіли тамошню українську душу. Хай большевики на Україні заведуть і найкращі лади, то все одно вони підуть чортові в зуби, бо де єдиним кормом для душі є ненависть до Бога і насолода гріха, там зі здобутків революції закріплюється хіба злодійство і розпуста” [13, с. 32].

О. Мох у статті “Боротьба за душу інтелігенції” розгортав цю проблему на матеріалі письменства. Під псевдонімом Арамис він твердив: “Большовики для своєї перемоги, для того, щоби вбити серце людини, її релігійність, вибрали три засоби: літературу, театр і кіно”. Передаючи смисл політики КПУ в галузі культури, автор конкретизував механізми впливу мистецтва на людину залежно від його цільової настанови й засобів. На його думку, суть більшовицької доктрини виховання засобами мистецтва полягає в тому, щоби «...відвернути душу людини від духовного на матеріальне: любов і щирість на сексуалізм і цинізм, релігійність на матеріалізм, духову красу на тілесну красу, глибінь душевних переживань на зверхній блиск техніки, психологізм на сензаційність акцій, цікавість для справ; душі на “романтизм сучасності”» [14, с. 12].

О. Мох, як і Г. Лужницький, Я. Гординський і Т. Коструба, усіяко утверджуючи на сторінках “Поступу” такий “позабільшовицький” тип пись-

менства, як релігійно-християнська література, мимоволі приходили до усвідомлення гостроти геокультурних значень і перспектив, а також відповідальності за їх вироблення повільніше й пізніше, аніж подібна діагностика відбувалася в радянській Україні. Як справедливо зауважує Я. Поліщук, тут неодмінно треба брати до уваги факт певної еволюції, становлення теоретичних засад літератури, що розгорталася впродовж 20-х р. і досягли зрілості в наступних десятиріччях. Література Західної України, зокрема й сакральне письменство, лише в наступних десятиліттях досягає певного синтезу. “Але, з іншого боку, не слід легковажити уроки українського “розстріляного відродження”, яке каталізувало та прискорило цей процес і значною мірою зумовило постановку на порядок денний тих самих актуальних і засадничих проблем творчості західноукраїнського письменства, які залишилися невирішеними в радянській літературі і приймалися органічною часткою національної культури, від якої неможливо було відмовитися” [15, с. 225].

Тож має цілковиту рацію М. Ільницький, який переконливо доводить, що за таких умов у Галичині – ширше Західній Україні – довелося самій продовжувати ті процеси, які припинилися по той бік Збруча через сталінський терор. І західноукраїнська творча інтелігенція цю місію намагалася виконувати [16, с. 8]. Зокрема, на сторінках спочатку студентського журналу “Поступ”, а згодом часопису “Дзвони”, у літературних угрупованнях “Митуса”, “Логос” та ін. Зрештою, у тих чи інших подібних міркуваннях, здебільшого принагідно висловлених Г. Лужницьким, В. Мельником, О.М. Мохом, Я. Гординським, Т. Кострубою та іншими авторами публікацій у “Поступі”, вже проявлялися ідеї, які, з одного боку, складатимуть засади християнсько-католицької концепції культури – непримиренної з більшовизмом і матеріалізмом, а з іншого, –

літератури, мистецтва й культури, за-
кодованої загальноукраїнським перв-
нем. Вочевидь, цим молоді галицькі
письменники-католики відрізнялися від
багатьох літераторів з радянської
України.

Однією з постійних у “Поступі”
була рубрика “Зі студентського життя й
студентських організацій”. У ній інфор-
мувалося про різні студентські й шкіль-
ні організації, що виникали як в Україні,
так і за кордоном, про їхні основні за-
вдання, напрями діяльності, форми
освітньо-культурницької роботи. Стави-
лися й певні вимоги: католицькі орга-
нізації мають нести на землю світло, що
“сіє усюди зерна правди, котрого ніщо
не переможе...” [17, с. 29].

Отже, журнал “Поступ” усім своїм
ідейним і тематичним змістом доводив,
що тільки християнська мораль, філо-
софія є універсальною. Дотримання її
принципів може привести молодь до
світла, правди, знання, до гармонійно
виробленого характеру, піднесення
культури й до побудови незалежної,
Соборної України. “Тому не дивно, що
його ідейно-естетична концепція відби-
лася в творчості і практичній діяльності
молодих письменників, членів об’єд-
нання “Логос”, які згодом друкувалися в
“Дзвонах”, публікували свої художні
твори різних жанрів, вели активну гро-
мадську діяльність і на рідних землях, і
на еміграції [18, с. 9]. “Поступ” для них

був доброю школою й своєрідною ла-
бораторією.

1. *Комариця М.* Українська “католицька критика”: феномен 20–30-х років ХХ ст. / Мар’яна Комариця. – Львів : НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. – 328 с.
2. *Там само.*
3. *Поступ.* – 1929. – Ч. 1.
4. *Поступ.* – 1921. – Ч. 2.
5. *Поступ.* – 1921. – Ч. 1.
6. Цит. за: *Комариця М.* Українська “католицька критика”: феномен 20–30-х років ХХ ст. / Мар’яна Комариця. – Львів : НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. – 328 с.
7. *Грицьков’ян Я.* Українські католицькі письменники міжвоєнного двадцятиліття: група “Логос” / Ярослав Грицьков’ян // ЗНТШ : Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – Т. ССХХІХ.
8. *Поступ.* – 1926. – Ч. 1–2.
9. *Поступ.* – 1924. – Ч. 3.
10. *Там само.*
11. *Поступ.* – 1926. – Ч. 3–4.
12. *Поступ.* – 1926. – Ч. 3.
13. *Там само.*
14. *Поступ.* – 1928. – Ч. 1–2.
15. *Поліщук Я.* Література як геокультурний проект / Ярослав Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 299 с.
16. *Ільницький М.* Критики і критерії: Літературно-критична думка в Західній Україні 20–30-х рр. ХХ ст. / Микола Ільницький. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 210.
17. *Поступ.* – 1925. – Ч. 1–2.
18. *Гром’як Л.* Особливості християнської поезії в Західній Україні 20–40-х років ХХ століття: мотиви, жанри, поетика (Львівська група письменників “Логос”) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Лілія Гром’як. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 19 с.